

РОЗДІЛ 1

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.342.146-043.86:167

Васьковська Н. О.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто методологічні аспекти дослідження інститутів соціально-економічної сфери господарської системи суспільства із застосуванням фундаментальних постулатів цивілізаційної парадигми суспільствознавства та системно-структурного підходу наукового пізнання. Розглянуто історичні етапи розвитку соціально-економічної сфери. Досліджено історичні факти, теорії та погляди вчених, що відображають еволюційний шлях розвитку зазначеної сфери.

Ключові слова: методологія, система, цілісність, соціально-економічна сфера, соціальна політика, соціально-економічний інститут.

Постановка проблеми. Різке загострення соціальних проблем у більшості країн світу сприяло появі багатьох публікацій, спрямованих на розв'язання соціально-економічних протиріч. Водночас вони мають розрізнений характер і переважно стосуються прикладних аспектів соціально-економічного життя суспільства. Існує гостра потреба у пошуку методологічних підходів, які б дозволили глибинне розкриття природи соціально-економічної підсистеми господарської системи та дозволили б інтегрувати результати прикладних досліджень. На наш погляд, такі можливості відкриває застосування методології цивілізаційної парадигми суспільствознавства, оскільки вона надає системне розуміння та пояснення загальних тенденцій та закономірностей, що в процесі історичних перетворень вплинули на формування наявних систем господарювання.

Аналіз останніх публікацій і публікацій. Значний внесок у формування наукової дискусії навколо проблем, пов'язаних з дослідженням соціальної складової господарської системи, зробила ціла плеяда німецьких вчених, що входили до різних шкіл та наукових напрямків. Передусім згадаємо роботи К. Маркса та Ф. Енгельса, які з погляду історико-генетичного аналізу містять ґрунтовний опис господарської діяльності того часу. Проблематика також отримала широкий вияв у роботах представників німецької історичної школи, більшість з яких входили до створеного наприкінці XIX ст. в Німеччині «Союзу соціальної політики», до таких науковців належали А. Вагнер, Г. Шмоллер, Л. Brentano, К. Бюхер, В. Зомбарт, М. Вебер. У формуванні наявної системи соціальної політики на початку XX ст. взяла участь такі політичні діячі: О. фон Бісмарк в Німеччині та У. Беверідж у Великій Британії, котрі на політичному рівні сприяли підтримці та розвитку державної системи соціального захисту, освіти та охорони здоров'я. Значну роль в аналізі інститутів соціально-економічної сфери відіграли представники школи неолібералізму: Ф. фон Гаск, Л. фон Мізес, А. Мюллер-Армак та Л. Ерхард; англійські дослідники Н. Калдор та Дж. Хікс. Зазначене питання у своїх роботах досліджували соціологи, такі як Р. Тітмус, А. Еспінг-Андерсен, І. Валлерстайн, М. Грановеттер. Серед вітчизняних науковців слід виокремити дослідження М. Мальваного, А. Колода, З. Галушки,

Г. Задорожного, О. Грішнєвої, В. Куденко, І. Кінаш, О. Длугопольського, О. Новікової, А. Сіленка, Н. Борецької, Т. Фертікової та багатьох інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасний стан економічної науки вкотре наголошує на необхідності створити нову систему наукового пізнання економічних процесів та явищ. Дослідження соціально-економічних інститутів в контексті цивілізаційного аналізу спрямоване на пояснення сутності, процесу зародження та дії інститутів, що функціонують в межах соціально-економічної сфери (підсистеми).

Мета статті полягає у здійсненні на основі застосування методологічних засад цивілізаційної парадигми суспільствознавства та системно-структурного підходу, дослідження природи економічних інститутів соціально-економічної сфери як ключового засобу відтворення та суспільного розвитку людини в межах господарської системи

Виклад основного матеріалу дослідження. У XXI ст. об'єктивною закономірністю функціонування сучасної господарської системи є зростання рівня її соціального спрямування, що відображає активну цілеспрямовану діяльність людини протягом багатьох століть. Головні рушійні чинники у поступовому переході від жорстких ринкових відносин, що вважали людину «гвинтиком системи виробництва» у процесі еволюції господарської системи трансформувались та переросли у нове уявлення про роль і місце людини у виробничому процесі, враховуючи вплив на найманого працівника соціокультурних чинників, певних усталених соціальних норм та цінностей, рівня знань та творчих здібностей. Адже в наукових дослідженнях особлива роль людини у функціонуванні та розвитку господарської системи розкривається через її діяльність як одного з факторів виробництва. Водночас ігнорується власне проблема підпорядкованості суспільного виробництва людині. Це пов'язано з тим, що впродовж тривалого часу метою господарської діяльності вважалось матеріальне багатство, а не сама людина та її суспільний розвиток, який варто визнати істинним багатством суспільства. Що спричинено традиційно домінуючою в економічній науці неокласичною теорією, яка хоч і має внутрішню цілісність своїх теоретичних конструкцій та послідовність економічного аналізу, все ж таки характеризу-

ється значною абстрактністю багатьох положень, відірваністю від конкретно соціокультурного та економічного середовища, в якому безпосередньо здійснюється господарська діяльність індивідів, її малопродуктивність виявляється і у вирішенні питань суспільної динаміки, оскільки виводить за рамки свого вивчення проблеми аналізу суспільної природи господарських феноменів [1, с. 27]. Все більш відчутним стає ускладнення соціально-політичних та економічних процесів в сучасному суспільстві, яке відбувається за рахунок впливу великої кількості позаекономічних чинників на господарську діяльність людини та ставить додаткові вимоги до релевантності їх аналізу та пояснення в наукових працях [2, с. 192].

Сьогодні людину можна вважати економічним суб'єктом, який намагається забезпечити гідний рівень життя, реалізувати свій трудовий потенціал та здібності у процесі господарської діяльності. Квінтесенція «соціально» та «економічного» дозволяє людині забезпечити свої матеріальні та духовні потреби одночасно, адже людина відтворює своє індивідуальне буття, створює світ матеріальної та духовної культури [3, с. 363–364]. У цьому контексті головна сутнісна риса категорії «соціальне» увібрала в себе всю різноманітність і складність людських взаємовідносин, суспільну свідомість та розвиток суспільства в цілому, тоді як категорія «економічне» відображає потребу людини у створенні матеріального світу з метою підвищення рівня життя.

У науковій літературі нині немає цілісного уявлення про сутність та складові соціально-економічної сфери, існує також ряд дискусійних питань щодо її розуміння. Адже багато вчених, вивчаючи соціально-економічну підсистему господарства, частково зводять її до соціальної підсистеми суспільства, що є некоректним, адже остання відповідає за проблему взаємодії індивідів в суспільстві, їх ролі та статуси.

Деякі вчені вважають, що у широкому сенсі зазначену сферу господарства можна визначати як область прояву засад соціальності через взаємодію індивідів та спільнот, а також через функціонування соціальних інститутів, відповідно у вузькому значенні соціальну сферу можна вважати як особливу сферу взаємодії людей, де здійснюється їх відтворення та забезпечується задоволення потреб [4, с. 180]. Таке тлумачення соціальної сфери є багатозначним. Наприклад, розмежування соціальної сфери суспільства та соціально-економічної сфери господарства є необхідною умовою для більш глибокого вивчення обох сфер, адже це дає змогу більш детально вивчити процеси та явища, що відбуваються в межах суспільства та господарської системи, досліджувати їх зміст, функції, структуру та мету існування тощо.

Соціально-економічна сфера господарства – це складна система, що реалізується за фактом діяльності соціально-економічних інститутів. У зв'язку з цим ми розглядаємо її на основі інструментарію системно-структурного підходу за рахунок застосування ключових принципів цивілізаційної парадигми суспільствознавства, зокрема системності та цілісності. Зростаючий інтерес до цієї парадигми пов'язаний з тим, що саме її основоположні засади та інструментарій дають можливість подолати обмеженість традиційних методів аналізу сучасних економічних механізмів їх функціонування та джерел розвитку.

Соціально-економічна сфера як автономна цілісна структурна одиниця господарської сис-

теми забезпечує накопичення та розширене відтворення індивідуального людського капіталу і сукупного потенціалу суспільства як специфічної форми його нематеріального багатства [5, с. 8]. У цьому контексті проявляється мета існування зазначеної сфери, її роль у розвитку господарської та суспільної систем. Ефективність функціонування цієї сфери є умовою для соціально-економічного розвитку індивідів, головним чинником економічної стабільності.

Структура соціально-економічної підсистеми може бути представлена за різними критеріями, ми в свою чергу пропонуємо вирізняти її як критерієм виділення загальних ознак, так і за структурно-функціональним критерієм.

Отже, до соціально-економічної підсистеми на основі виділення загальних ознак належить ряд структурних компонентів, які відповідають за її ефективне функціонування та розвиток:

- суб'єкти соціально-економічної підсистеми (окремий індивід та групи індивідів);
- структурно-функціональні елементи, що відповідають за адаптацію, цілепокладання, інтеграцію та відтворення в соціально-економічній підсистемі;
- соціально-економічні інститути та організації, що сприяють забезпеченню налагодженого функціонування та розвитку підсистеми;
- соціально-економічні процеси, що відповідають за взаємодію та взаємозв'язки в середині підсистеми та за її межами.

Також можна уявити структуру соціально-економічної підсистеми господарства на основі чотирьох відведених господарській системі функцій: адаптації, цілепокладання, інтеграції та відтворення. Така класифікація структурних елементів соціально-економічної сфери є відображенням структурно-функціонального аналізу суспільства:

1) цілепокладання – встановлення цілей, адекватних системі соціально-економічних інститутів, які є необхідними у зв'язку з вимогою сучасного розвитку соціально-економічної сфери, господарської діяльності індивідів тощо (реалізується через владні органи у вигляді механізмів соціальної політики);

2) адаптація – інститути соціальної підтримки, до яких безпосередньо належать інститути соціального захисту та забезпечення (пільги, соціальна допомога, пенсійне забезпечення). Їх існування пов'язане з потребою в адаптації до змін, що відбуваються в господарській системі;

3) відтворення – забезпечується за рахунок розвитку системи інститутів соціально-трудомих відносин, функціонування яких створює умови для фізичного збереження та відтворення індивідів (гідні умови праці, заробітна плата, професійний розвиток тощо);

4) інтеграція – відбувається на засадах солідарності, формування суспільних організацій, що є засобом досягнення спільних соціальних цілей та цінностей (профспілкові організації, професійні асоціації пов'язанні з зростанням фахового рівня і т.п.).

Сьогодні складно простежити та визначити, коли відбулось становлення інститутів соціально-економічної сфери, але можна стверджувати, що на ранніх етапах свого формування інститути соціально-економічної сфери були пов'язанні з укоріненням у поведінці людей певних норм, цінностей, традицій та звичок, що сприяли розвитку таких інститутів.

Наприклад, Французька буржуазна революція, що відбулась в 1789 р., поклала початок не

лише визначенню політичних прав та свобод, але й підняла питання економічної нерівності між людьми та солідарності. Але задовго до революції в різних країнах Західної Європи держава почала брати на себе нову роль, що раніше не була їй притаманна, а саме втручатися в регулювання. Яскравим прикладом перших спроб соціального законодавства та формування соціальної політики є Англія. А. Сміт у своїй праці «Дослідження про природу та причини багатства нації» описав усю проблематичність цих законів щодо бідних верств населення та негативний вплив на міграцію робочої сили в середині країни. Відомий дослідник К. Поланьї приділив увагу проблемі встановлення ринку праці наприкінці XVIII ст. в Англії та ролі держави в цьому питанні на основі аналізу наслідків закону Спінхемленда, прийнятого в 1795 р.

Досліджуючи економічне становище робітничих сімей в період розвитку капіталістичної системи, Р. Зідер зазначав, що жива людина з її залежними від типу культури вподобаннями, образом поведінки та стереотипом мислення завжди відстає від темпів зміни суспільних умов праці [6, с. 145].

У період швидкого розвитку індустріалізації та промислового перевороту робітники повинні були вчитись новим навичкам роботи з технікою, вони також повинні були звикати до нових режимів та годин праці, до нових форм дисципліни та контролю.

Одним з перших дослідників, хто описав складні умови життя звичайних робітників в період становлення капіталістичної системи та розвитку машинного виробництва, був К. Маркс. Він зазначав, що з 1803 р. до 1833 р. уряд Англії видав 5 актів, спрямованих на зміну робочого дня, але лише з 1833 р. до 1864 р. відбуваються помітні зрушення у фабричному законодавстві. Зокрема заборонялось використовувати працю дітей у віці 9 років і менше; діти від 9 до 13 повинні були працювати не більше 8 годин, а робота в нічну зміну від 9 до 18 взагалі заборонялась [7, с. 259–260]. Британська Комісія, що функціонувала з 1840 р. до 1842 р. та досліджувала стан дотримання норм фабричного законодавства та умов праці дітей у вугільній промисловості, виявила значні зловживання у неправомірному встановленні робочого часу, жахливих умовах праці дітей. З розповсюдженням машинного устаткування на значній кількості фабрик збільшилось використання дешевої дитячої праці [8]. Високий рівень дитячої праці є характерним майже для всіх країн, в яких відбувалась фабрична організація виробництва [9, с. 506].

Значний вплив на формування доходів робітничих сімей у цей період спричинила праця дітей. Наприклад, частка заробітної плати замісної робітниці ледь складала 10% від загального доходу сім'ї, тоді як дохід працездатних дітей досягав 19,8% [6, с. 182].

Власне, наприкінці XIX ст. були сформовані основні принципи соціальної політики. В. Зомбарт зазначав, що під соціальною політикою ми розуміємо ті заходи економічної політики, ціль яких або наслідок яких полягає у збереженні, сприянні розвитку або знищенні, придуманні певної економічної ситуації або її певних частин [10, с. 177].

Відомий соціолог І. Валлерстайн звертає увагу, що з 1848 р. до 1917 р. політичні лідери багатьох країн почали здійснювати програми реформ, що враховували б потреби зазначеної групи людей, зорієнтовані на те, щоб зменшити рівень їх бідності, послабити відчуття відчуження. Держава перейняла на себе відповідальність за спрямовану на зменшення соціальну поляризацію [11, с. 15].

Період який охоплює кінець XIX ст. – початок XX ст. ознаменувався встановленням багатьох важливих законів, що розширили межі соціального страхування найманих працівників, де держава частково брала на себе зобов'язання з виплати страхових внесків у разі хвороби, інвалідності чи пенсії за старістю.

Еволюційний шлях розвитку соціально-економічної сфери – це довготривалий процес укорінення соціально-економічних інститутів, котрі сформувались як відповідь на гостру необхідність в структуризації та організації господарської системи. Враховуючи складний цивілізаційний поступ, що пройшла зазначена сфера, можна виокремити п'ять історичних етапів, що охоплюють її становлення та подальший розвиток:

1) від зародження (благодійність через релігійні заклади, меценатство, допомога на рівні родинних зв'язків) до перших спроб законодавчого встановлення поодиноких заходів соціальної політики (початок XVI – середина XVIII ст.);

2) від Французької буржуазної революції (1789 р.) до 1881 р. та формування в Німеччині системи соціального страхування, а також допомоги (значний розвиток отримало фабричне законодавство з метою формування ринку праці);

3) кінець XIX ст. до 50-х рр. XX ст. (період появи ідеї соціальної держави та розвиток концепцій спрямованих на пошук підвищення добробуту в різних країнах світу);

4) від 50-х рр. XX ст. до сьогодні (виникнення необхідності в пошуку нових підходів та ідей, держава посідає провідну роль, але організації різного типу беруть на себе частково надання соціальних послуг).

Отже, соціально-економічна сфера в теоретико-методологічному сенсі є складно організованою та цілісною системою, існування якої полягає у забезпеченні загальних умов усебічного розвитку особистості, забезпечення розширеного відтворення трудового, інтелектуального та споживачького потенціалу суспільства [5, с. 7].

Висновки та пропозиції. Дослідження сутності інститутів соціально-економічної сфери на засадах цивілізаційної парадигми та структурно-системного підходу має в собі великий потенціал. Загальна характеристика сфери та окремих її структурних елементів у процесі еволюційних змін дозволяє показати складність господарської системи, а також підкреслює різносторонній характер економічних явищ та процесів. Саме в рамках цивілізаційної парадигми суспільствознавства, фундаментом якої є структурно-системний підхід, соціально-економічна сфера є якісним системним утворенням, історичний розвиток якого відображає зміну підходів до ведення господарської діяльності, поведінки економічних суб'єктів, а також рівня суспільних відносин між людьми та зміною ціннісних установок індивідів.

Список літератури:

1. Белокрылова О.С. Место и роль институционализма в исследовании взаимодействий экономических субъектов / О.С. Белокрылова, К.А. Белокрылов // Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст. : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К. : Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2012 – С. 27–30.
2. Галабурда Н.К. Методология анализа институциональных трансформаций / Н.К. Галабурда // Наукові праці ДонНТУ. Серія «Економіка». – 2007. – Вип. 31-1. – С. 192–197.
3. Базилевич В.Д. Метафізика економіки / В.Д. Базилевич, В.В. Ільїн. – К. : Знання, 2007. – 718 с.
4. Панченко М. Соціальна сфера та соціальна політика та їх співвідношення в аспекті державного управління соціальною сферою / М. Панченко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2009. – Вип. 1(37). – С. 180–183.
5. Фахрутдинова Е.В. Роль социальной сферы и социальной политики в обеспечении устойчивого развития страны / Е.В. Фахрутдинова // Экономика и политика. – 2009. – № 8(57). – С. 7–11.
6. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.) / Р. Зидер ; пер. с нем. Л.А. Овчинцевой ; науч. ред. М.Ю. Брандт. – М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
7. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. – М. : Эксмо, 2011. – 1200 с. – 1 т.
8. The National archive: Children in the mines. [pdf] Available at: <<http://www.nationalarchives.gov.uk/documents/education/children-in-the-mines-pack.pdf>>.
9. Чикалова И.Р. У истоков социальной политики государства Западной Европы / И.Р. Чикалова // Журнал исследований социальной политики. – 2003. – Т. 4, № 4. – С. 501–524.
10. Зомбарт В. Избранные работы / В. Зомбарт. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 344 с. – (Серия «Университетская библиотека А. Погорельского»).
11. Валлерстайн И. Конец знакового мира: социология ХХІ века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под ред. В.И. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – 368 с.

Васьковская Н. О.

Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЫ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье рассмотрены методологические аспекты исследования институтов социально-экономической сферы хозяйственной системы общества с применением фундаментальных постулатов цивилизационной парадигмы обществоведения и системно-структурного подхода научного познания. Рассмотрены исторические этапы развития социально-экономической сферы. Исследованы факты, теории и взгляды ученых, отражающие эволюционный путь развития данной сферы

Ключевые слова: методология, система, целостность, социально-экономическая сфера, социальная политика, социально-экономический институт.

Vaskovska N. O.

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

METHODOLOGICAL ASPECTS OF EXPLORATION OF THE INSTITUTES OF SOCIAL AND ECONOMIC FIELDS IN THE ECONOMIC SYSTEM OF THE SOCIETY

Summary

The article describes the methodological aspects of study the institutions of social-economic fields of the economic system of society with the fundamental postulates civilizational paradigm and system-structural approach of scientific knowledge. Considered historical stages of the development social-economic fields. The investigated facts, theories and views of scientists reflecting evolutionary path of development of this sphere.

Keywords: methodology, system, integrity, social-economic sphere, social policy, social-economic institution.